BİBLİYOGRAFYA :

Abdurrahman b. Zeydân, *İthâfü iʿlâmi'n-nâs bi-cemâli ahbâri hâdırati Miknâs*, Rabat 1933, I-V; a.mlf., *el-ʿİz ve'ṣ-ṣavle fî meʿâlimi nüzumi'd-devle*, Rabat 1962, I-II; a.mlf., *el-Menzeʿu'l-lâtîf fi't-telmîh li-mefâhiri Mevlây İsmâʿîl b. eş-Şerîf*, Rabat, el-Hizânetü'l-Âmme, nr. 595 C; Ebü'l-Kâsım ez-Zeyyânî, *et-Tercümânü'l-muʿrib ʿan düveli'l-meşrık ve'l-mağrib*, Rabat, el-Hizânetü'l-Âmme, nr. 658 D; a.mlf., *el-Büstânü'z-zarîf fî devleti evlâdi Mevlây ʿAlî eş-Şerîf* (nşr. Reşîd ez-Zâviye), Rabat 1992; Muhammed er-Rabâtî ed-Daîf, *Târîhu'd-devleti's-Saʿîde* (nşr. Ahmed el-Umârî), Rabat 1986; Kâdirî, *Neşrü'l-meşânî*, I-IV; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksâ*, VII-VIII; Muhammed Ekensûs, *el-Ceyşü'l-ʿaremremü'l-humâsî fî devleti Mevlânâ ʿAlî es-Sicilmâsî*, Rabat 1336; Ahmed el-Alevî, *el-Envârü's-seniyye fî nisbeti men bi-Sicilmâse mine'l-eşrâfi'l-Muhammediyye*, Muhammediye 1966; E. Aubin, *Le Maroc d'aujourd'hui*, Paris 1904; E. Lévi-Provençal, *Les Historiens de Chorfas*, Paris 1922; Zambaur, *Manuel*, s. 81; H. Terrasse, *Histoire du Maroc*, Casablanca 1951, I-II; a.mlf., "Alawis", *EI²* (Fr.), I, 366-369; *Les Sources inédites de l'histoire du Maroc, deuxième série, dynastie filalienne, archives et bibliothèques de France*, Paris 1953, I-V; J. L. Miège, *Le Maroc et l'Europe (1830-1894)*, Paris 1961-63, I-IV; Ch. A. Julien, *Histoire de L'Afrique du nord de la conquête arabe à 1830*, Paris 1975; Muhammed el-İfrânî, *Nüzhetü'l-hâdî fî ahbâri mülûki'l-karni'l-hâdî*, Rabat 1977; Muhammed el-Ahdar, *el-Hayâtü'l-edebiyye fi'l-Mağrib ʿalâ ʿahdi'd-devleti'l-ʿAleviyye*, Dârülbeyzâ 1977; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 47-50; İbrâhim Harekât, *el-Mağrib ʿabre't-târîh*, Dârülbeyzâ 1985, I-III; Jamil M. Abun-Nasr, *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, Cambridge 1987, s. 228-247, 297-313, 369-393, 416-419; L. Mezzine, *Le Tafilalt, contribution à l'histoire du Maroc aux XVIIᵉ et XVIIIᵉ siècle*, Casablanca 1987; R. Montagne, *Les Berbers et le Makh*... Casablanca 1989; ...diers and State Po...co, 1668-1727", *I*... *an Historical Stu*... 39-48.

...D RAZÛK

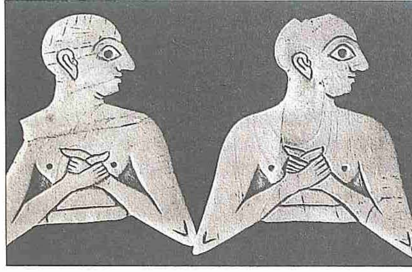
ÂC

العاج

bk. **FİLDİŞİ**

FİLDİŞİ

Süsleme sanatlarında ve lüks eşya yapımında kullanılan filin kavisli iki iri dişi Arapça'da **âc** ve **nâbü'l-fîl** (bu tamlama **marfil** şeklinde İspanyolca'ya geçmiştir), **azmü'l-fîl** ve bazı kabile lehçelerinde **hatan** adlarıyla anılır (*Lisânü'l-ʿArab*, "htn" md.). Mecdüddin İbnü'l-Esîr (III, 316) ve İbn Kuteybe (bk. İbn Hacer, II, 138) gibi bazı müellifler, hadislerde geçen "âc" ile "zebl"in (bağa) kastedilmiş olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Câhiz'in naklettiğine göre bazı Hintliler, fildişinin aslında tersine gelişerek damağı delip çıkan boynuz olduğu iddiasındadır (*Kitâbü'l-Hayevân*, VII, 116-117). Türkler çocuklarına Yağan (fil) Tigin gibi bir ad verecek kadar fili tanıdıkları halde Kâşgarlı Mahmud'un fildişinden hiç söz etmeyişi, bu maddenin o dönem Türkler'i tarafından fazla kullanılmamış olmasıyla açıklanabilir. Fildişinin Batı dillerindeki karşılığı olan ve Latince **ebur / ebor**dan gelen **ivoire**, **ivory** kelimesi, benzer özelliklerinden dolayı fildişinin yanı sıra su aygırı, mors, deniz gergedanı, kaşalot ve yaban domuzu gibi hayvanların dişleri için de kullanılmaktadır.

Tarihî Mari şehrinde bulunmuş Sumerler'e ait insan figürlü fildişi parçalar - Suriye Millî Müzesi / Şam

Yazılı Belgelerde Fildişi. Çivi yazılı Akkadca tabletlerde **šinni piri** (**šin** [Ar. **sin**] "diş"; **pir / pil** "fil") şeklinde geçen fildişi, milâttan önce III. binyıldan itibaren Mezopotamya, Mısır, Anadolu ve diğer Ön Asya uygarlıklarında, özellikle mâbed ve saraylarda kullanılan çeşitli lüks eşyanın yapımı için aranan bir malzeme idi. Yazılı belgeler fildişinin Afrika'dan (Sudan, Etiyopya) ve deniz yoluyla Hindistan'dan getirildiğini bildirmekte, tasvirî sanat eserleri de kölelerin omuzlarında taşınan fildişlerinin krallara hediye olarak sunulduğunu göstermektedir. Herodotos, Pers İmparatoru Daryüs'e Etiyopyalılar'ın getirdikleri hediyeler arasında fildişini de sayar (*Tarih*, III, 97, 114).

Eski Ön Asya fildişi işlemeciliğinin en önde gelen temsilcisi Fenikeliler'dir ve başta Asurlular'la İbrânîler olmak üzere bütün komşu uygarlıkları etkilemişlerdir. Megiddo kazılarında ele geçen fildişi bir paneldeki (m.ö. XII. yüzyıl) taht tasviriyle Ahd-i Atîk'te anlatılan Hz. Süleyman'ın altın kaplama fildişi tahtı (I. Krallar, 10/18-20; II. Tarihler, 9/17-19) arasında tam bir benzerlik bulunduğu görülür (*NBD*, rs. 114). Ahd-i Atîk'in bazı yazılarında geçen "fildişi (šenhabbîm) ev" ve "fildişi saray" ifadeleri (I. Krallar, 22/39; Mezmurlar, 45/8), üst tabakaya mensup insanların oturdukları mekânları fildişi levhalarla kaplattıklarını göstermektedir. "Neşîdeler Neşîdesi" bölümünde de sevgilinin boynu "fildişi kule"ye benzetilmiştir (7/4). İsrâiloğulları'nın uyarıldığı Amos bölümündeki tehdit sözlerinden, daha sonraki dönemlerde fildişiyle bezenmiş evlerin ve fildişinden yapılmış divan gibi lüks eşyanın çoğaldığını anlamak mümkündür (3/15; 6/4). Hezekiel bölümünde de fildişi kakmalı şimşir kerevetlerden bahsedilmektedir (27/6). Ahd-i Cedîd'de ise "fildişi kap" ifadesine rastlanır (Vahiy, 18/22).

Afrika ve Hindistan'dan gelen ticaret yollarının üzerinden geçtiği Arap yarımadasının fildişi ticaretinde önemli bir yeri olduğu muhakkaktır. Nitekim Fav kazılarında çeşitli fildişi eşyaya rastlanmıştır (Ensârî, s. 28, 99). Câhiliye şiiri de bu bölgede fildişi eşyanın alınıp satıldığını ve bunlara çok değer verildiğini göstermektedir. Amr b. Külsûm'ün sevgilisinin göğüslerini fildişi hokkaya benzetmesi (bk. Tebrîzî, s. 259-260) bu konuda bir fikir vermeye yeterlidir.

Hz. Peygamber'in şahsî eşyası arasında fildişinden (âc) bir tarağın da adı geçmektedir (Hamîdullah, I, 343); İbnü'l-Esîr ise bunun bağadan (zebl) yapılmış olabileceği ihtimalini ileri sürer (*en-Nihâye*, III, 316). Bu görüşün, fildişinin Mâlikî ve Şâfiîler'ce necis, Hanefîler'ce (İmam Muhammed hariç) temiz sayılması ihtilâfından kaynaklandığı sanılmaktadır. Buhârî'nin İbn Şihâb ez-Zührî'den ta'lîkan rivayet ettiğine göre Selef ulemâsının bir kısmı fildişi tarak kullanmakta ve fildişinden yapılmış küçük kaplarda mu-

IV. (X.) yüzyıla ait fildişi oyma sandukçe - Nebre (Navarra) Müzesi / İspanya

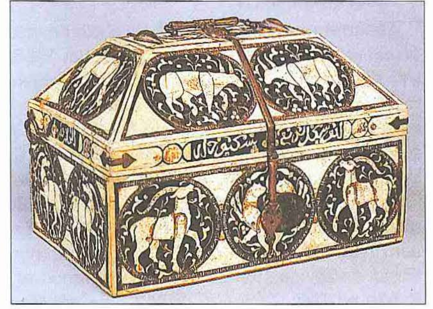
XVI. yüzyıl sonlarına ait fildişi kemer tokası (Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, Envanter nr. 482)

hafaza edilen kokulu yağ gibi maddeleri sürünmekte bir sakınca görmezlerdi. İbn Sîrîn ve İbrâhim en-Nehaî fildişi ticaretini meşrû kabul etmişlerdir (Buhârî, "Vuḍû᾽", 67) ki bu durum aynı zamanda onların fildişini temiz saydıklarını da gösterir (İbn Hacer, II, 138). Zübeyr b. Avvâm'ın torunu Hişâm b. Urve babasının fildişinden bir tarağı ve bir müddü (yaklaşık 0,7 litrelik bir ölçek) olduğunu söyler; Tâvûs'un da sapı fildişinden yapılmış bir bıçağının bulunduğu rivayet edilir (Abdürrezzâk es-San'ânî, I, 69). Fildişini hoş görmeyen rivayetler dahi (*a.e.*, I, 68) özellikle tâbiîn döneminde fildişi eşyanın kullanıldığına işaret etmektedir. Fakihler fildişine, genelikle meytenin (hayvan leşi) eti dışında kalan yün, deri, boynuz gibi kısımlarının kullanılıp kullanılamayacağı tartışmasında yer vermişler ve bunlardan meytenin hiçbir yerinden faydalanılamayacağını savunan bazıları, filin boğazlanması imkânsız olduğu için ölüsünü her halükârda meyte kabul etmiş ve dişini de aynı sebeple haram saymışlardır. Hz. Peygamber'den sonra gelen, fütuhat sonucu zenginleşmiş müslümanların fildişi eşya kullandıkları muhakkaktır. Câhiz, Ahnef b. Kays'ın Kûfeliler'e karşı, "Biz sizden fildişi, değerli kereste, ipek ve haraç bakımından daha zenginiz" diye övündüğünü söyler ve bunu fildişinin çok değerli bir madde olduğuna delil gösterir (*Kitâbü'l-Ḥayevân*, VII, 231-232).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-ʿArab, "ḥtn" md.; Buhârî, "Vuḍû᾽", 67; Herodotos, *Tarih* (trc. Müntekim Ökmen), İstanbul 1973, III, 97, 114; Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Muṣannef*, I, 68-69; Câhiz, *Kitâbü'l-Ḥayevân*, VII, 116-117, 231-232; Hatîb et-Tebrîzî, *Şerḥu'l-Ḳaṣâ᾽idi'l-ʿaşer*, Mekke 1985, s. 259-260; İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî* (Sa'd), II, 138; Aynî, *ʿUmdetü'l-ḳārî*, Kahire 1392/1972, III, 39-40; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, III, 316; G. Loben, *Ḥaḍâretü'l-ʿArab* (trc. Âdil Züaytır), Kahire 1367/1948, s. 215; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, I, 343; Abdurrahman et-Tayyib el-Ensârî, *Ḳaryetü'l-Fâv: Ṣûretün li'l-ḥaḍâreti'l-ʿArabiyye ḳable'l-İslâm fi'l-memleketi'l-ʿArabiyyeti's-Suʿûdiyye*, Riyad 1402/1982, s. 28, 99; H. Lesetre, "Ivoire", *DB*, III, 1042-1046; *NBD*, rs. 114, J. B. Pritchard, "Ivory", *IDB*, II, 773-775; D. J. Wieseman, "Ivory", *NDB*, s. 590-591; R. Pinder-Wilson, "ʿÂdj", *EI²* (İng.), I, 200-203.

 NEBİ BOZKURT

XII-XIII. yüzyıllara ait fildişi, ahşap ve altın kaplanmış bakır sandukçe (*al-Andalus* [ed. J. D. Dodds], New York 1992, s. 265)

Sanatta Fildişi. Yontmaya elverişli sağlam ve güzel görünüşlü değerli bir malzeme olması sebebiyle lüks eşya yapımında tercih edilen fildişi dünyanın en uzak köşelerine kadar ulaşmış, hemen her bölge ve kültür çevresinde tanınmıştır. Gözeneksiz sık dokulu, kemiksi ve ağır bir yapıya sahip olup keski, kalem, kıl testere matkap gibi aletlerle kolayca işlenebilir ve çok güzel perdah kabul eder. İri blokların oyulmasıyla heykel, biblo, kutu, kaşık, kabza vb. eşya yapımında, levha haline getirilmek suretiyle de kaplama ve kakma işlerinde kullanılır.

İlk ürünlerine tarih öncesi çağlarda, mamut dişi parçalar üzerine çizilmiş hayvan tasvirleri ve yine mamut dişinden oyulmuş tanrı figürinleri (heykelcik) şeklinde rastlanan fildişi işçiliği Çin'den Eski Mısır'a, Roma'ya kadar bütün büyük uygarlıklarda en gözde sanat kollarından birini oluşturmuş, Bizanslılar'da ise doruğa çıkmıştır. İslâm dünyasındaki ilk fildişi işçiliğinin birçok sanat dalında olduğu gibi Irak ve Mısır'ın fethinden sonra ortaya çıktığı ve kendi kişiliğini buluncaya kadar da özellikle Bizans sanatının etkisinde kaldığı görülmektedir. Her iki kültür çevresinin bazı ürünleri birbirine o kadar yakındır ki bunları ayırmak mümkün değildir. İslâm merkezleri bu sanatta kısa sürede gelişmiş, Irak ve Mısır'dan sonra Sicilya ile İspanya da bu üretime girmiştir.

Ahşap üzerine fildişi kakma cüz mahfazası (Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, Ahşap eserler, Envanter nr. 3)

İslâm sanatında fildişi işçiliğinin en üst düzeye Endülüs'te ulaştığı görülür. Burada da fildişi daha çok Emevî, Abbâsî ve Fâtımîler'de olduğu gibi minber, kapı kanadı ve diğer ahşap eşya üzerine uygulanan kakmacılıkta ve ayrıca üzerleri bitki, hayvan, insan figürleriyle süslenmiş farklı şekillerdeki sandukçelerle mücevher ve parfüm kutularının yapımında kullanılmıştır. Endülüs fildişi işçiliğinin değerli eşya üreten atölye ve sanatçıların toplandığı başlıca merkezleri arasında Kurtuba ile Medînetüzzehrâ dikkat çeker. Başlangıçta bütün Emevî sanatında olduğu gibi güçlü Bizans etkisi altında kalınmış, ancak zamanla özel formlar geliştirilmiştir. Halifeler, vezirler ve diğer devlet büyükleri için yapılan sandukçe, kutu ve çekmeceler üzerinde tarihlerin ve kişi adlarının yazılı olması Endülüs fildişi eserlerine belgesel bir değer kazandırmaktadır; bu isimlerin en önemlileri II. Abdurrahman ile II. Hakem'dir. İlk örneklerine IV. yüzyıl Bizans sanatında rastlanan, İslâm sanatında ise Endülüs'ün karakteristiği olan bu kutu ve çekmecelerden yuvarlak gövdeliler tabii silindir şekli muhafaza edilen fildişinden oyularak yekpâre, dörtköşe gövdeliler ise fildişi levhalardan parçalı olarak yapılmıştır. Bunların dış yüzleri genellikle dilimli madalyonlar, sahne teşkil eden kompozisyonlar, hayvan figürleri ve arabesk tarzda girift bitki motifleriyle süslenmiştir. Genellikle bombeli olan kapaklarının kenarında kûfî hatla yazılmış besmele, âyet ve hadisler, çeşitli dualar bulunmakta, ayrıca hediye verenle verilenin ad ve unvanları ile yapılış tarihi, bazan da yapan ustanın adı kaydedilmektedir. Bazı örneklerde insan, hayvan ve bitki kompozisyonlarının yerini ajur tek-

XI-XII. yüzyıllara ait fildişi av borusu (Museum für Islamische Kunst - Berlin)

niğiyle oyulmuş şebeke halinde sembolik çiçek motifleri almıştır.

Anadolu Selçukluları'ndan itibaren gelişmeye başladığı görülen Türk kakma işçiliği (sedefkârî) sedef, bağa ve diğer malzemeler yanında fildişini de kullanmıştır. Kakma, yapıştırma ve kaplama tekniklerinin uygulandığı Osmanlı eserlerinin başlıca örnekleri İstanbul'da Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, Topkapı Sarayı Müzesi ve Askerî Müze'de bulunmaktadır. Ahşap kapı kanatları, pencere kepenkleri, rahleler ve Kur'an mahfazalarında görülen fildişi kakmalar, hat ve bitki süslemelerini ait oldukları devrin üslûbuna uygun biçimde yansıtmaktadır. Bunlardan başka beşik, tüfek kabza ve kundakları, aynalar fildişinin kullanıldığı diğer eşya arasındadır. Bu tür uygulamalarda çok defa bağa, abanoz ve sedefle yan yana kakılan veya yapıştırılan fildişi parçalar doku ve renk özelliği sebebiyle, farklı malzemelerden oluşan kompozisyonlara ayrı bir zenginlik katmaktadır.

Osmanlı sanatında fildişi, ek malzeme olarak üzerinde yer aldığı eşyayı zenginleştirdiği gibi ana malzeme olarak da kullanılmıştır. Fildişinin başlı başına ele alınıp biblo gibi işlendiği eserler ayrı ve özel bir yer tutar. Çoğunlukla kalemtıraş sapları ve makta'larda görülen bu uygulama, fildişi işleme imkânlarının ne derecede zengin olduğunu göstermektedir. Fonksiyonu gereği düz levhalardan kesilerek çeşitli profillerle şekillendirilen makta'lar ajur tekniğinde oyularak âdeta dantel gibi işlenmiştir. Bu eserlerde birkaç santimetrekarelik alan içerisine, çeşitli bitki kompozisyonları ile tuğra ve yazıların büyük bir ustalıkla yerleştirildiği görülür. Kalemtıraş sapları da bu malzemenin kullanıldığı en güzel örnekler arasındadır. Fildişinin ayrıca Osmanlı tesbihçiliğinde de önemli bir yeri vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

G. Migeon, *Manuel d'art musulman II, Les Arts plastiques et industriels,* Paris 1907, s. 125-148; J. Ferrandis, *Marfiles y Azabaches Espanoles,* Barcelona 1928; J. Beckwith, *Caskets from Cordoba,* London 1967; E. Kühnel, *Die Islamische Elfenbeins-kulturen,* Berlin 1971; S. M. Imamuddin, *Muslim Spain,* Leiden 1981, s. 119; M. Rogers, "Osmanische Elfenbeinkunst", *Turkische Kunst und Kultur aus osmanischer Zeit,* Frankfurt 1985, II, 339-342; B. Brend, *Islamic Art,* Cambridge 1991, s. 56-59; *Al-Andalus* (ed. J. D. Dodds), New York 1992, s. 41-47, 190-203, 264-269, 282-292; Can Kerametli, "Osmanlı Devri Ağaç İşleri, Tahta Oyma, Sedef, Bağ ve Fildişi Kakmalar", *TEt.D,* IV (1961), s. 5-13; R. Pinder-Wilson, "ʿÂdj", *EI²* (İng.), I, 200-203.

SELÇUK MÜLÂYİM

FİLDİŞİ SAHİLİ

Batı Afrika'da bir ülke.

Resmî adı République de Côte-d'Ivoire olan ülkeyi güneyden Atlas Okyanusu, doğudan Gana, kuzeyden Burkina Faso ve Mali, batıdan Liberya ile Gine çevirir. Yüzölçümü 322.462 km², nüfusu 12.657.000 (1990 tah.), fiilî ve yasama başşehri Abican, belirlenen yeni hukukî başşehir Yamoussoukro'dur.

I. FİZİKÎ ve BEŞERÎ COĞRAFYA

Kabaca bir dikdörtgeni andıran ülke topraklarının yer yer lagünler bulunan güneydeki sahil şeridi, birbirini takip eden deniz kulakları ile kumluk araziden oluşur; batı kesimi nisbeten alçak ve düzdür. Kuzeyden gelen akarsular bataklık oluşturduktan sonra denize ulaştıkları için kıyıda çok az sayıda tabii liman vardır. Sahil bölgesinden kuzeye doğru gidildikçe topografya yavaş yavaş yükselir; orta ve kuzey kesimlerde yükseklik 500-1500 m. arasında değişir. Yalnız batı ve kuzeybatıdaki Liberya, Gine ve Mali ile sınır teşkil eden bölgelerde dağlık alanlar bulunmaktadır. Yükseltisi 1340 metreye ulaşan Dan dağlarının batısında bölgenin en yüksek noktası olan Nimba dağı (1752 m.) yer alır.

İklim özelliklerinde coğrafî konumun etkisi büyüktür. Yaklaşık olarak ülkeyi ortadan ikiye bölen 8. kuzey enleminin kuzeyinde ve güneyinde iki farklı iklim bölgesi seçilir. Yıllık ortalama yağış miktarı 1400 mm. kadar olan ve aralık-şubat arasında bu yağışın ancak % 2'sini alan kuzey güneye göre daha kuraktır. Belirgin bir kurak mevsimin bulunmadığı güney bölgesi nisbeten nemlidir ve 1500-2000 mm. arasında yıllık yağış alır. Ülke toprakları bitki örtüsü bakımından güneyden kuzeye doğru birbirine paralel dört kuşağa ayrılır. Genişliği 64 kilometreyi geçmeyen dar sahil kuşağını yer yer deniz kumulları, lagünler, bataklıklar ve daha çok doğu kesimlerinde mangrov ormanları kaplar. Bunu Afrika maunu ve tik ağacı gibi kerestesi değerli ağaç türlerinden oluşan ekvatoral yağmur ormanları kuşağı takip eder. Daha sonra gelen ve aslında yine ormanlık olan üçüncü kuşakta büyük ölçüde kahve, kakao ve palmiye çiftlikleri yer alır. Kuzeyde ise yer yer ormanların yanında yüksek boylu otsu bitkilerin oluşturduğu savan bölgesi bulunur. Ülkedeki bütün akarsular kaynaklarını kuzey bölgesinden alır ve güneye doğru akarak Gine körfezine dökülür. En önemli akarsular, üzerlerine elektrik enerjisi üretilen barajların kurulduğu Bandama, Sassandra, Comoé ve Cavally'dir.

Ülkenin nüfusu 1990'da 12. 657.000 kişiye ulaşmıştır ve aynı yılın istatistiklerine göre artış hızı % 3,5 dolayındadır. Nüfusun çoğalmasında tabii artışın yanı sıra dış ülkelerden buraya yönelen göçlerin de büyük etkisi vardır. Göçler daha ziyade komşu devletlerden olmakta ve dışarıdan gelenlerin % 60'ını Burkina Fasolu işçiler oluşturmaktadır. Belli başlı şehirlerin nüfusları şöyledir (1984): Abican 1.930.000 (1990 tah. 2.500.000), Man 450.000, Adobo 300.000, Korhogo 280.000, Bouaké 220.000, Yamoussoukro 120.000. Ülkede altmıştan fazla yerli kabile yaşar. Bunların en önemlileri

Fildişi Sahili

